

ОСОБЛИВОСТІ ПОРОДЖЕННЯ І СПРИЙМАННЯ МОВЛЕННЄВОГО ВИСЛОВЛЮВАННЯ У ДІТЕЙ З АУТИСТИЧНИМИ ПРОЯВАМИ

В статті висвітлені проблеми, що стосуються процесу породження і сприймання мовленнєвого висловлювання та мовленнєвого розвитку дітей дошкільного віку з раннім дитячим аутизмом.

Ключові слова: мова, мовлення, мовленнєва діяльність, мотив, задум, внутрішнє програмування, лексично-граматичне розгортання висловлювання, реалізація мовленнєвого висловлювання, проблеми мовленнєвого розвитку, діти дошкільного віку, аутизм.

В статье освещены проблемы, касающиеся процесса порождения и восприятия речевого высказывания и речевого развития детей дошкольного возраста с ранним детским аутизмом.

Ключевые слова: язык, речь, речевая деятельность, мотив, замысел, внутреннее программирование, лексико-грамматическое развертывание высказывания, реализация речевого высказывания, проблемы речевого развития, дети дошкольного возраста, аутизм.

Однією з важливих складових частин психічної діяльності можна виділити мовлення (Т.В. Ахутіна, В.П. Белянін, Т.Г. Візель, В.П. Глухов, М.І. Жинкін, І.О. Зимня, В.А. Ковшиков, О.О. Леонтєв, О.Р. Лурія, М.К. Шеремет, Л.В. Щерба). Мовлення як вища психічна функція та мова як основний засіб здійснення мовленнєвої діяльності і реалізації процесів мислення уже упродовж тривалого часу є предметом особливої уваги педагогів, психологів, лінгвістів, медиків, клініцистів, філософів (Т.В. Ахутіна, В.П. Белянін, Т.Г. Візель, В.П. Глухов, М.І. Жинкін, І.О. Зимня, В.А. Ковшиков, О.О. Леонтєв, О.Р. Лурія, М.К. Шеремет, Л.В. Щерба). Проблема породження і сприймання мовлення, незважаючи на стійкий інтерес і багаточисельні дослідження науковців різних галузей, ще не достатньо вивчена. Особливої уваги вимагає питання розвитку мовлення у осіб, які мають ті чи інші мовленнєві порушення, спричинені різними факторами.

Зокрема, в останні десятиріччя проблема комунікації у осіб з аутизмом та аутистичними порушеннями набула надзвичайної актуальності в Україні (Т.В. Скрипник, Г.М. Хворова, Д.І. Шульженко) і близькому зарубіжжі, про що свідчать багаточисельні дослідження у даній області.

В "Дефектологічному словнику", (2011 рік) термін "аутизм" визначається як тяжке порушення розвитку, що характеризується значними недоліками у формуванні соціальних і комунікативних зв'язків із реальністю; виявляється в

зосередженості на власних переживаннях, обмеженні спілкування з іншими людьми, а також проявами стереотипних інтересів.

Досліджуючи безпосередньо мовленнєвий розвиток дітей з аутистичними порушеннями старшого дошкільного віку, можна виділити специфічні порушення мовлення (О.В. Аршатський, О.С. Аршатська, О.Р. Баєнська, В.М. Башина, К.С. Лебединська, С.С. Морозова, С.А. Морозов, Т.І. Морозова, О.С. Нікольська, Л.Г. Нурієва, Н.В. Сіماشкова, В.В. Тарасун, М.К. Шеремет, Д.І. Шульженко), такі як:

- відсутність імітації звуків або фонографічність мовлення (неусвідомлене відтворення мовлення оточуючих, що не відповідає контексту);
- мутизм (відсутність мовлення); ехолоалії (повторення почутих слів та фраз, інколи без розуміння їх змісту та без прикріплення до контексту);
- слова-штампи, фрази-штампи;
- широке використання неологізмів;
- пізня поява та неправильне використання особових займенників;
- відсутність у мовленні звертання;
- нездатність до ведення діалогу при достатньому розвитку монологічного мовлення;
- автономність мовлення;
- порушення семантичної сторони мовлення;
- порушення синтаксичної будови мовлення;
- порушення граматичної будови мовлення;
- нездатність до словотворчості;
- порушення звуковимови;
- порушення мелодики мовлення (голос надто тихий або надто голосний);
- порушення просодичних компонентів мовлення (відхилення тональності, швидкості, ритму, інтонаційного переносу).

Як бачимо, різноманітність і варіативність мовленнєвих порушень спонукає до прискіпливого і детального дослідження процесів породження мовленнєвого висловлювання поряд з впливом відповідних аутистичних порушень на процес мовленнєвого розвитку.

Однією з найважливіших специфічних особливостей перцептивної діяльності людини, опосередкованої процесом мислення, М.І. Жинкін визначає те, що будь-який об'єкт оточуючого предметного світу сприймається людиною не "ізолювано"; він не "виокремлюється" (у всякому разі, повністю) з системи міжпредметних зв'язків і співвідношень, щоб потім (будучи вже ідентифікованим) бути включеним в "рамки" цих відносин [1, 2]. Будь-який предмет сприймається та аналізується людиною відразу в "контексті" цілісної предметної ситуації або її певної складової частини [1, 2].

О.Р. Баєнська, М.М. Ліблінг, О.С. Нікольська, Д.І. Шульженко, спостерігаючи за дітьми з аутистичними порушеннями та узагальнюючи і систематизуючи дослідження інших науковців, виділили певні специфічні особливості сприймання оточуючого світу [5, 6, 7] С. Delacato припустив і провів дослідження щодо того, що кожен сенсорний канал, за допомогою якого діти з аутистичними порушеннями отримують інформацію з оточуючого світу, може бути гіперчутливим, гіпочутливим або мати

перешкоди у сприйманні. Зокрема, беручи до уваги особливості зорового сприймання, T.Attwood, H.Irlen було висунуто припущення про неспроможність достовірного отримання інформації за допомогою зорового каналу; беручи до уваги особливості слухового сприймання, T.Grandin, L.Jackson стверджують, що дітям даної категорії інколи важко розділити основні (важливі) і фонові звуки; беручи до уваги особливості тактильного сприймання, D.Williams доводить, що діти з аутистичними порушеннями можуть бути дуже чутливі до одних дотиків і відчуттів, у той час, коли вони не сприймають і не реагують на інші дотики і відчуття.

Таким чином, дитина з аутистичними порушеннями у процесі сприймання навколишнього світу отримує сенсорну інформацію, відмінну від тієї інформації, яку отримує дитина, що розвивається нормально.

Сучасні науковці, шукаючи причину виникнення аутизму, вважають, що жодне окреме порушення не можна розглядати як єдину причину, що викликає різноманітні за симптоматикою і ступенем тяжкості аутистичні розлади. Загалом, дослідивши спеціальну літературу з даної теми, ми прийшли до висновку, що більшість науковців визнають, що основою аутизму є порушення ЦНС, однак їх походження встановити дуже складно.

Зарубіжні статистичні дані вказують на те, що за даними наукових досліджень, приблизно у половини осіб, страждаючих на аутизм, відмічаються порушення нормального функціонування мозку (Gillberg, Minshew, Johnson&Luna), численні ураження різних ділянок мозку як на кортикальному, так і на субкортикальному рівнях (Happe &Frith), порушення кори лобних доль мозку (Carper&Courchesne), структурні порушення мозочка і серединної скроневої долі, а також пов'язаних з ними структур лімбічної системи (Courchesne, Chisum&Townsend, Saiton&Courchesne), значно менші розміри мозочка у порівнянні з нормою (Courchesne et al.), ослаблений кровообіг в лобних і скроневих долях, можлива затримка дозрівання лобних доль (Zilbovicius et al.), порушення нейротрансмітерів (Anderson&Meundi, Cook, Narayan, Srinath,) [7].

Наразі загальноприйнятою є точка зору, згідно з якою аутизм ж порушенням розвитку нейронних структур, що має біологічну основу і численні причини виникнення [7].

Дослідження провідних науковців з питань аутизму і спектру аутистичних порушень свідчать, що особливий стиль відносин аутичної дитини зі світом проявляється, насамперед, у тих ситуаціях, які вимагають від дитини активного вибору, тобто відбору, групування, переробки інформації, що виявляється для такої дитини надзвичайно складною справою [5, 6, 7]. Дитина з аутистичними порушеннями схильна сприймати інформацію, ніби пасивно вбираючи її в себе цілими блоками, які зберігаються "не переробленими" і використовуються (або не використовуються взагалі) у подальшому житті у тій самій, пасивно сприйнятій ззовні, формі [5, 6, 7]. Враховуючи такі особливості сприймання, засвоєння, переробки і подальшого використання інформації, у деяких випадках з метою надання дитині способів обміну інформацією за допомогою писемного мовлення, рекомендується при навчанні грамоти використовувати глобальний метод читання та письма

(В.В.Тарасун, Д.І.Шульженко).

М.І. Жинкін, досліджуючи процеси породження і сприймання мовленнєвого висловлювання і наголошуючи на сприйманні та аналізі людиною сприйнятої інформації у "контексті" цілісної предметної ситуації або її певної складової частини, виділяє загальний "суб'єктно-об'єктний" код УПК, який можна розглянути у якості центрального ядра, який пов'язує процеси внутрішнього і зовнішнього мовлення і забезпечує перехід від внутрішнього суб'єктивного коду, який визначає зміст і структуру мовленнєвого висловлювання, до коду мови зовнішнього мовлення [1, 2]. Даний "суб'єктно-об'єктний" код УПК використовується як інструмент внутрішнього програмування мовленнєвого висловлювання.

Зокрема, у контексті мовленнєвого розвитку можна прослідкувати, що дитина з аутистичними порушеннями у деяких випадках засвоює готові словесні штампи, які якимось чином зацікавили її, сподобались їй за своїм мелодійним або звуковим наповненням, сприйнявши їх відокремлено від контексту, і у подальшому використовує їх у своєму мовленні, інколи, як здається, без відповідності з конкретною ситуацією, у якій знаходиться дитина. На нашу думку, спонтанні висловлювання дітей з аутистичними порушеннями, які не користуються у повній мірі мовленням з метою комунікації, яке іноді сприймається як недоречне, не відповідне до ситуації (слова-штампи, фраз-штампи, ехолалії, декламування уривків з віршів, пісень, казок або реклами), насправді мають для дитини з аутистичними порушеннями надзвичайне значення і несуть свій зміст, який, унаслідок специфічних психічних, комунікативних, соціальних, емоційно-вольових поведінкових порушень, не завжди зрозумілий оточуючим людям. Ми притримуємося переконання про те, що таким чином дитина з аутистичними порушеннями намагається налагодити комунікацію, повідомити про свої відчуття та емоції, не маючи у своєму досвіді більш ефективних і доцільних засобів спілкування, таким єдиним доступним для неї способом.

Досліджуючи процеси діяльності, О.О.Леонтьєв приходить до висновку, що у будь-якій діяльності можна виділити однакові структурні компоненти (етапи, фази):

- етап орієнтування в умовах діяльності;
- етап вироблення плану відповідно до результатів орієнтування;
- етап здійснення виробленого плану (реалізації);
- етап зіставлення одержаного результату з планом, тобто етап контролю.

Саме ці етапи (фази) О.О. Леонтьєв вбачає як структуру мовленнєвої діяльності (дії).

Ми розглядаємо породження мовленнєвого висловлювання як один із проявів мовленнєвої активності, взявши за основу п'ять послідовних, взаємопов'язаних етапів (фаз) процесу породження мовленнєвого висловлювання, виділених О.О.Леонтьєвим [3, 4]:

- мотив висловлювання;
- задум висловлювання;
- внутрішнє програмування;
- лексично-граматичне розгортання висловлювання;

- реалізація мовленнєвого висловлювання у зовнішньому мовленні.

Наукові дослідження свідчать (О.В. Аршатський, О.С. Аршатська, К.С. Лебединська, С.С. Морозова, О.С. Нікольська, Л.Г. Нурієва, Н.В. Сімашкова, М.К. Шеремет, Д.І. Шульженко), що навіть попри здатність до мовлення і можливість вербально спілкуватися, діти з аутистичними порушеннями не завжди мають необхідність (бажання) сформулювати та висловити в розгорнутій мовленнєвій формі свою думку або не вміють адекватно виразити думки.

Ми передбачаємо, що на кожному з виділених О.О.Леонтьєвим етапів, дитина з аутистичними порушеннями старшого дошкільного віку матиме відповідні утруднення, спричинені особливостями аутистичного розвитку.

Зокрема, дітям з аутистичними порушеннями характерне специфічне формування мотивів діяльності загалом і мотивів спілкування зокрема, їм інколи складно буває визначити, яким чином можна повідомити, як і що потрібно сказати, щоб отримати бажаний предмет або задовольнити потребу (О.Б. Богдашина, К.С. Лебединська, Т.І. Морозова, С.С. Морозова, О.С. Нікольська, Л.Г. Нурієва, Н.В. Сімашкова, Д.І. Шульженко та ін.).

Процес побудови мовленнєвого висловлювання, створення програми висловлювання, на нашу думку, відбуватиметься під впливом аутистичних особливостей сприймання і переробки інформації, описаних вище. Тобто, надання одиницям внутрішнього коду (за М.І. Жинкіним) певного смислового навантаження і побудова функціональної ієрархії даних одиниць у дитини з аутистичними порушеннями може здійснюватись за своєрідними закономірностями, що відображатимуть індивідуальні особливості сприймання і переробки інформації, спричинені аутистичними порушеннями.

Як зазначалося раніше, для дітей з аутистичними порушеннями старшого дошкільного віку, незалежно від рівня володіння мовленням, характерні, крім багатьох інших, такі порушення мовленнєвого розвитку, як аутизм, ехолалії, слова-штампи та фрази-штампи, фонографічність мовлення, відсутність у мовленні звертання, порушення семантичної, синтаксичної та граматичної сторін мовлення, а також загальна нездатність до ведення діалогу навіть при достатньому розвитку монологічного мовлення (О.Б.Богдашина, К.С.Лебединська, Т.І.Морозова, С.С.Морозова, О.С.Нікольська, Л.Г.Нурієва, Н.В.Сімашкова, Д.І.Шульженко та ін.). Дані особливості мовленнєвого розвитку поряд з вибірковістю сприймання, на нашу думку, значно ускладнюють протікання етапу лексично-граматичного розгортання висловлювання.

Усі перераховані вище особливості мовленнєвого розвитку дітей з аутистичними порушеннями суттєво ускладнюють породження мовленнєвого висловлювання – реалізацію мовленнєвого висловлювання у зовнішньому мовленні.

Дитина з аутистичними порушеннями старшого дошкільного віку унаслідок особливостей комунікативної та поведінкової сфер, за нашими передбаченнями, буде демонструвати занижений рівень мовленнєвої активності, що можна пояснити, обмеженістю мовленнєвого досвіду та недостатніми знаннями про мову та її використання у процесі спілкування поряд зі специфічністю мовленнєвого розвитку та негативним впливом

перерахованих характерних для аутизму особливостей.

Досліджуючи процес породження мовленнєвого висловлювання у дітей старшого дошкільного віку з нормальним розвитком, орієнтуючись на виділені О.О. Леонтьєвим етапи породження мовленнєвого висловлювання, [3, 4], можемо прослідкувати, як після здійснення (реалізації) мовленнєвого висловлювання у зовнішньому мовленні, відбувається аналіз власного мовленнєвого висловлювання та аналіз реакції на це висловлювання співрозмовника, що переходить в мотив до наступного висловлювання, тобто перехід до першого етапу, виділеного О.О. Леонтьєвим. Ми передбачаємо, що у дітей цього ж віку з аутистичними порушеннями усі описані вище процеси відбуваються інакше.

Важливість формування у дітей з аутистичними порушеннями комунікативної функції загалом та мовленнєвої активності зокрема переоцінити неможливо. Фахівці (корекційні педагоги, спеціальні психологи, реабілітологи, логопеди, вихователі медичні працівники,), які працюють з дитиною, і батьки повинні тісно співпрацювати, оскільки розвитку мовлення та мовленнєвих функцій у процесі корекційно-навчальної діяльності сприятиме закріплення здобутих навичок у повсякденному житті. Використовуючи будь-яку можливість для розвитку мовлення та виховання прагнення до спілкування з оточуючими людьми, можна прискорити процес формування комунікативної діяльності дітей з аутистичними порушеннями.

Список використаних джерел

1. Жинкин Н. И. О кодовых переходах во внутренней речи // Н. И. Жинкин. Язык, речь. Творчество. – М.: Прогресс, 1998. – С. 146-162.
2. Жинкин Н.И. Речь как проводник информации. – М.: Наука, 1982. – 158 с.
3. Леонтьев А.А. Психоллингвистика. – Л.: Наука, 1967. – 118 с.
4. Леонтьев А.А. Психоллингвистические единицы и порождение речевого высказывания. – М.: Наука, 1969. – 308 с.
5. Никольская О.С., Баенская Е.Р., Либинг М.М. Аутичный ребенок. Пути помощи. – М.: Теревинф, 2000. – (Особый ребенок). – 336 с.
6. Никольская О.С., Баенская Е.Р., Либлинг М.М., Костин И.А., Веденина М.Ю., Аршатский А.В., Аршатская О.С. Дети и подростки с аутизмом. Психологическое сопровождение. – М.: Теревинф, 2005. – 224 с.
7. Шульженко Д.І. Основи психологічної корекції аутистичних порушень у дітей: Монографія. – К., 2009. – 385 с.

Problems of the process of generation and perception of verbal expression and speech development of preschool children with an autism are considered in the article.

Keywords: language, speech, speech activity, motive, intention, internal programming, lexical-grammatical deployment of expression, the implementation of verbal expression, problems of speech development, preschool children, autism.

Отримано 9.11.2012